

OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİNDE DEVLET MERKEZLİ YAKLAŞIM VE METİN HEPER

STATE-CENTERED APPROACH IN OTTOMAN-TURKISH MODERNIZATION AND METIN HEPER

*Recep ERCAN**

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türk modernleşmesinde devletin rolünü betimlemektir. Bu amaca yönelik olarak Osmanlı-Türk siyasal tarihi “merkez-çevre” modeli ve Metin Hepar’ın “güçlü devlet geleneği” bağlamında ele alınmaktadır. Bu çerçevede merkez-çevre modelinin genel geçerliliğinin devam edip etmediği tartışılmaktadır.

Türkiye’de modernleşmeyi üst yapı kurumları arasında gerilim ve çatışmaya indirgeyen merkez-çevre kuramı, şehirli-laik-orta sınıflar ile geleneksel-yoksul-alt kesimlerin karşıtlığını kendisine çıkış noktası yapmıştır. Güçlü devlet geleneği tezine göre, Batı’dan aktarılan modern değerleri referans alan yönetici elitler merkezi sürekli güçlendirirken çevreye duyarsız kalmışlardır. Devletin buyurgan yapısı, farklı toplumsal sınıfların ve sivil toplum örgütlenmelerinin gelişmesini engellemiştir. Osmanlıdan aktarılan güçlü devlet geleneği, modernleşmenin öznesi olarak cumhuriyet döneminde de etkili olmaya devam etmiştir. Öyle ki, Cumhuriyeti kuran bürokratik yapı, çok partili hayata kadar kendini devletle özdeş kılmış ve merkezi güçlendirmiştir. Merkezi temsil eden yönetici elitler ve çevreyi temsil eden geleneksel toplum kesimleri arasında kültürel çatışma ve gerginlik iktidar mücadelesi açısından da belirleyici olmuştur. 1980’li yıllarda neo-liberal dalğanın yükselişe geçmesinin Türkiye’de iktidar mücadelesine yansımaları olmuş, merkez ve çevre ilişkilerini etkilemiştir. Merkezi oluşturan eski elitler çevreselleşirken çevreyi oluşturan muhafazakâr kesimler merkezileşerek yeni elitleri oluşturmuşlardır. Sonuç olarak merkez-çevre kuramı ve güçlü devlet

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD Sivas /TÜRKİYE repcan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6961-9595

geleniğinin bazı çekincelerle birlikte Osmanlı-Türk modernleşmesini açıklamakta hala işlevsel olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Yönetici elitler, Merkez-Çevre Modeli, güçlü devlet geleniği

Abstract

The aim of this study is to describe the role of the state in Turkish modernization. For this purpose, Ottoman-Turkish political history is discussed in the context of the "center-periphery" model and Metin Heper's "strong state tradition". In this context, it is discussed whether the general validity of the center-periphery model continues.

The center-periphery theory, which reduces modernization to tension and conflict between the superstructure institutions in Turkey, has made the opposition between the urban-secular-middle classes and the traditional-poor-lower classes its starting point. According to the strong state tradition thesis, the ruling elites, who took the modern values transferred from the West as a reference, were insensitive to the environment while constantly strengthening the center. The authoritarian structure of the state prevented the development of different social classes and non-governmental organizations. The strong state tradition transferred from the Ottoman Empire continued to be effective in the republic period as the subject of modernization. So much so that the bureaucratic structure that established the Republic identified itself with the state and strengthened the center until the multi-party system. Cultural conflict and tension between the ruling elites representing the center and traditional society segments representing the periphery have also been decisive in terms of the power struggle. The rise of the neo-liberal wave in the 1980s had reflections on the power struggle in Turkey and affected the relations between the center and the periphery. While the old elites forming the center became the periphery, the conservative sections forming the periphery became centralized and formed the new elites. In conclusion, it can be said that the center-periphery theory and strong state tradition are still functional in explaining Ottoman-Turkish modernization with some reservations.

Key Words: Ruling elites, Center-Periphery Model, strong state tradition.

GİRİŞ

Tanzimat'la başlayan iktisadi ve siyasi süreç Osmanlı'da giderek iktidar değişimini zorunlu kılmıştır. Mevcut düzeni korumakla yükümlü devlet bürokrasi Batı'da burjuvazinin rolünü üstlenmiş, devletin dönüşümünde etkili olmuştur. Bürokratik yapı kendini güvence altında tutmak için devleti dönüştürecek ara formların

gelişmesine izin vermemiştir. Modern eğitim kurumlarında yetişen, Batı'yı tanıyan, yabancı dil bilen bürokrasinin Batılılaşma konusunda hiçbir tereddüdü yoktur. Batıya daha mesafeli bürokratlar ise başka bir çekim merkezi oluşturmuşlardır. Bu ayrışma, Osmanlı'da siyasal kırılmaların temelini oluşturmuştur. Nitekim toplumsal değişimin zeminini, gelenekçiler ile reformcular arasında mücadele oluşturmuştur. Tanzimat'la başlayıp ve İkinci Meşrutiyette iyice artan çatışma, gelenekçilerin yenilgisiyle sonuçlanmıştır (Mardin, 1991).

Batılı devletler Osmanlı'nın modernleşmesine katkı sağlamış, ancak İmparatorluğun sonunu getirecek politik manevralara da kapı aralamıştır. Osmanlı'nın kendisine sadık ve hizmet edecek memurlar yetiştirmek için kurduğu modern okullar, doğası gereği aydınlanmacı fikirlerin etkisinde kalmış, Sultan'a muhalif ve örgütçü bürokratların yetişmesini sağlamıştır. Bu nedenle Türk Devrimi, Batılı anlamda ne burjuva ne de işçi sınıfının ürünüdür; yurtsever aydın ve askeri bürokrasinin örgütlediği anti-empyralist bir devrimdir. Toplum kesimlerinin ekserisi ulusal kurtuluş savaşını desteklemiştir. Anti-empyralist bir savaş veren yurtsever kadro, cumhuriyeti kurarken Batı'yı referans almıştır. Cumhuriyet öncesi kurulan ilişkilerin bir sonucu olarak -ki Osmanlı aydını kimliğini Fransa'da kazanmıştır- Kemalist kadro büyük ölçüde Fransız Devrimi'nden beslenmiştir. Toplumsal ve politik sistemin temel kurumunu oluşturan devlet, iktidarı ele geçiren çekirdek kadronun istekleri doğrultusunda jakoben bir anlayışa sahip olmuştur. Yurtsever aydın ve bürokrat kesimin öncülüğünde Türk ulusal burjuvazisi de Batıcılık, laiklik ve milliyetçiliğin parametreleri çerçevesinde hareket etmiş, reformist Müslüman Türklere kucak açarken kozmopolitan gayrimüslim azınlıkları ulusal burjuvaziden dışlamışlardır. Dolayısıyla yeni rejim daha başlangıçta iki kesimi iktidardan uzak tutmuştur. Bunlardan birincisi İslami kimliğini ön plana çıkarmak isteyen gruplar, ikincisi ise Kürt etnik gruplardır (Göçek, 1999).

Batı'nın modernleştirici etkisi temel veri alındığında devletlerarası ilişkiler Osmanlı'yı modernleşmeye zorladığı, bununla birlikte Osmanlı'nın dünya ekonomik sistemine eklemlenme konusunda gayrimüslim burjuvaziyi sistem içinde tutamadığı görülmüştür. II. Meşrutiyetten itibaren devlet eliyle oluşturulan milli burjuvazi ise aydın ve askeri bürokrasiyle birlikte ulusal devletin oluşumuna öncülük edince devleti uydulaşma probleminin içine çekmiştir. Üstelik aydın ve askeri bürokrasi devlet içinde burjuvazinin

aleyhine kendi yerini sağlamlaştırdıkça milli burjuvazi dünya ekonomik ve politik sisteminin kenarına itilmiştir. Bu koşullarda devlet, bir yandan yabancı güçlerin baskısı ve savaşlar yüzünden çevrede daralırken bir yandan da güçlü haberleşme sistemiyle merkezi güçlendirmeye çalışmıştır. Merkezi bürokrasi güçlendikçe çevreyi daha iyi kontrol eder hale gelmiştir. Osmanlıdan aktarılan güçlü bürokratik yapı Cumhuriyet döneminde devam etmiştir (Göçek, 1999).

Batı'nın uluslaşma-modernleşme (modernite) pratiğini kendine uydurmaya çalışan Kemalist kadro, ülkeyi uydulaşmaktan kurtarıırken yeni bir ulus yaratmanın kültürel ve siyasal yansımalarını, zorluklarını yaşamışlardır. Cumhuriyeti demokrasiyle bütünleştirme gayretleri uzun bir süre Türkiye'nin önünde önemli bir problem olarak kalmış, çoğulcu demokrasiye geçme konusunda yetersiz kalmıştır. Merkezi oluşturan sivil-askeri bürokrasi ve Kemalist aydınlar kendi çevrelerinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ses çıkaramayan bu çevreler, son yıllarda merkeze karşı mücadelesinde iktidar olmayı başarmışlardır (Göçek, 1999).

Güçlü devlet geleneği tezi, Osmanlı-Türk modernleşme deneyiminin Batı'dan oldukça farklı bir zeminde geliştiği argümanına dayanır. Batı'dan farklılaştırıldığı nispette Osmanlı-Türk modernleşmesinin biricikliği kuramsal bir zemin bulduğu düşünülmektedir. Osmanlı-Türk modernleşmesi politik bir tercihin sonucu olarak merkezi-devletin değer ve inançlarını içerdiği için, devletin dışında kalan kümelenmelerin (çevredekileri, feodalleşme potansiyeli taşıyan özneleri, sivil toplumu) iktisadi ve siyasi güç kazanmalarının istenmediği, siyasal süreçlerin dışında tutulduğu ve hatta engellendiği iddia edilir. Osmanlı devlet geleneğini devralan güçler (asker-sivil bürokratlar) tarafından, tepeden inmece bir biçimde tayin edildiği öne sürülür. Söz konusu teze göre, bu devlet geleneği sürdüğü ölçüde, günümüzde demokrasinin işlerlik kazanabilmesini ve sivil toplumun gelişip serpilmesini engellemektedir (Varel, 2020). Nitekim merkezi bürokrasinin etkin yapısı her zaman liberal çevrelerin eleştirilerine uğramıştır. Liberallere göre Türkiye'de yaşanan sorunların kaynağı olarak devletin bürokratik yapısı sorumlu tutulmuş, adeta günah keçisi yapılmıştır. Nitekim Türkiye'nin sorunlarını çözebilmesi için devletin küçültülmesi, ekonomiye müdahalesine son verilmesi önerileri burjuvazinin temsilcileri tarafından sıkça zikredilir olmuştur (Yılmaz, 2005). Ne var ki, Türkiye'de devleti küçültmek ya da dizginlemek şöyle dursun güçlü hükümetlerin olduğu dönemlerde

bile hiçbir siyasal hareket bunu yapmamıştır; tam tersine devletin bürokratik yapısını daha da güçlendirmiştir. Devlet her dönem kendisini başka biçimlerde yeniden üretmiştir. 1980'li yıllardan itibaren kurumsal-geleneksel yapıların işleyişinde değişiklikler yaşanmasına, merkez ve çevrenin yer değiştirmiş olmasına karşın güçlü devlet geleneği devam etmiştir. Devletin buyurgan niteliği gündelik hayatın her alanında hissedilmiştir. Gizil olarak liberal değerlere vurgu yapılsa da güçlü devlet geleneği tezi, devlet-toplum ilişkilerinde hala açıklayıcı olduğu vurgulanmaktadır (Akyol, 2017).

Türk modernleşmesinde devletin etkili bir özne olduğunu savunan güçlü devlet geleneği tezi, Osmanlı-Türk modernleşmesinin tarihsel perspektiften okunmasına, Türkiye'de devlet ve sınıfların doğasını açıklamaya, Türkiye'de devletin inşasında ve iktidar-devlet ilişkilerinin analizinde katkı yaptığına dair ön kabuller bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Asıl problem şu: Merkez ve çevre modeli günümüzde de genel geçerliliğini halâ devam ettirmekte midir? Bu soru Şerif Mardin ve Metin Heper'in görüşleri esas alınarak çalışmanın sınırlarını aşmadan irdelenmiştir.

Türk-devlet geleneğinin kuramsal çizgisini oluşturan kişilerin başında Metin Heper ilk akla gelen isimdir. Heper'in çalışmalarına bakıldığında ilgi odağı Osmanlı-Türk devlet geleneği üzerine olduğu görülür. Heper, devletin merkezileşmesi, devlet-siyaset ilişkileri bağlamında elitler, bürokrasi, demokrasi, sekülerizm, militarizm gibi Türk siyasal yaşamının temel kavramlarını çalışmalarının merkezine koymuş ve bu çalışmalarında devlet-merkezci yaklaşımı kullanmıştır. Türkiye'nin özellikle akademik çevrelerinde epeyce ilgi toplayan bu teori, Edward Shils (1973) tarafından geliştirilmiş, Şerif Mardin tarafından da Osmanlı-Türk toplumunu, devlet-halk kopukluğu ya da gevşek doku temelinde toplumsal-kültürel boyutta açıklayacak siyasal bir anahtar olarak kullanılmıştır (Mardin 1997: 34). Mardin'in öncülük ettiği merkez-çevre ayrımını birçok Türk akademisyen gibi Heper de devlet-merkezci yaklaşım ekseninde yeniden okuyarak toplumsal-kültürel boyuttan, kurumsal-siyasal boyuta geçiş sağlamıştır (Özcan ve Coşar 2001: 86).

1. OSMANLI-TÜRK TOPLUMUNDA MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİ

Merkez ve çevre kavramlarını modern batı toplumlarının analizinde ilk kez kullanan Edward Shils, her toplumun bir merkeze

sahip olduğunu belirtir. Burada merkez, “kurumlar olarak merkez” ve “değerler olarak merkez” olarak iki şekilde vardır. Kurumlar olarak merkezden kastedilen bütün toplumu düzenleyen merkezi bir iktidarın oluşmasıdır. Değerler olarak merkez ise, toplumun etrafında bütünleştiği, bireylerin kimliklerini oluşturan değerler ve inançlardır. Shils’e göre toplum olmanın şartı kolektif bilinçtir. Merkez, üzerinde uzlaşılmış bir değerler alanı olarak herkesi etkileyebilecek bir çekim gücene sahiptir. Dolayısıyla toplumu yöneten değerler, semboller ve inançlar merkezi oluşturur (Shils, 2002). Merkez çeşitli kurumların faaliyetleriyle birlikte çeşitli roller ve statülerden oluşur. Toplumun merkezini oluşturan değerler ve kurumlar bir bütünlük gösterse de toplumun tüm üyelerinin merkezi değerleri benimsemeleri anlamına gelmemektedir. Merkezi değerler sisteminin toplumun yöneticileri tarafından sahiplenilmesi merkezin güçlenmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla merkezi değer sisteminin en büyük taşıyıcısı devlettir. Devlet, sahip olduğu otoriteyi yayma eğilimi içindedir. Bunu kendisinin atadığı merkezin seçkinleri aracılığıyla yapmaktadır (Shils, 2002).

Weberci iktidar anlayışı içinde kalarak bürokratik ve siyasal seçkinlere toplumsal yeniden üretim sürecinde ayrıcalıklı bir alan açan Shils, devletin (seçkinler ve bürokrasi) toplumsal sınıflar karşısında özerk bir kurum olarak ortaya çıkmasına, dolayısıyla devletin aşkın/güçlü bir biçimde kavranmasına imkân vermiştir (Açikel, 2006). Burada asıl soru, toplumun yeniden üretimi meselesinde merkezin çevreyi dönüştürebilme kapasitesinin ne olduğudur? Osmanlı-Türk modernleşmesini açıklamak için merkez-çevre ilişkilerini kullanan Mardin (2003), “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” adlı makalesinde Shils’in kavramsallaştırmasını çıkış noktası yapmıştır. Mardin’e göre merkez, Osmanlı Devleti’ni bir arada tutan merkezi bürokrasi, devletin işleyişini sürdüren değerler ve ilişkileri kapsamaktadır. Çevre ise, merkezin dışında kalan toplumsal ve coğrafi alanı temsil etmektedir. Merkez, yönetici elitlerin yaşadığı ve siyasal kararların alındığı, kültür sanat etkinliklerinin yoğunlaştığı, ülke ekonomisinde ağırlığı olan özerk bir alanı temsil ederken çevre, devlet yönetiminde etken olmayan, devletin yasalarından ve düzenlemelerinden sakınmaya çalışan, devlete sürekli kaynak aktaran grupları, yönetilen kesimleri kastetmektedir (Mardin, 2004).

Mardin, Türkiye’deki merkez-çevre ilişkilerini Batı toplumları ile karşılaştırmalı olarak ele almış, özellikle din-siyaset ilişkileri ve toplumsal sınıflar bağlamında bazı genellemelere ulaşmıştır. Batı’da

toplumsal sınıflar arasında ya da devlet-kilise arasındaki gerilim, zaman içinde uzlaşmayla sonuçlanmıştır (Mardin, 2003a). Mardin'e göre, Türk toplumunda böyle bir gerilim hiç olmamıştır. Din-devlet arasında bir çatışma söz konusu değildir. Öyleyse Türk toplumunda tarihsel ilerlemeyi tetikleyen nedir? Mardin, bu soruya merkez-çevre ilişkilerini referans göstererek cevap vermektedir. Batı toplumlarında yönetici merkez ile yönetilen çevre arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi bulunmaktadır. Tarihsel süreçte çevrenin siyasal temsilcileri ile merkez arasında koordinasyonu sağlayan bazı kurumlarının oluşturulması sonucunda egemenliğin parçalandığı, çoğulcu bir yapı içinde uzlaşma ve bütünleşme ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da ise Avrupa'da ki gibi merkez ve çevre arasında etkileşimi kuracak özerk yapılar gelişmediği için bürokratik sistem, toplumsal bütünleşmeyi ortaya çıkarmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi simgeleyen devlet ile çevreyi temsil eden halk (Anadolu) birbirlerinden kopuktur. Batı'da merkezin gücü, çevre tarafından sınırlandırılırken Doğu toplumlarında özellikle de Osmanlı'da devlet-toplum ilişkisi, merkezin çevre üzerindeki mutlak denetimi biçiminde ortaya çıkmıştır.

Osmanlı'da merkezileşmeden anlaşılan özerk güçlerin yokluğudur. Osmanlı, Ayanlar ve göçerler gibi diğer bazı yapıları tehdit olarak algıladığı için güçlenmesine izin vermemiştir. Çevre, Batı Avrupa'daki gibi özerk bir yapıya dönüşmemiştir. Batı'da sivil toplum olarak adlandırılan yapılar Osmanlı'da gelişmemiştir. Osmanlı'da sivil toplum yerine, bağlamı dini örgütlenme olan ve üzerinde devletin etki yaptığı cemaatçi bir yapının varlığından söz etmek daha doğrudur (Mardin, 2009).

Merkez-çevre modelinin temel kabulleri üzerinden hareket edildiğinde Osmanlı'da sivil toplumun yokluğu, güçlü askeri ve siyasal yapı, Osmanlı'yı Doğu toplumları gibi despotik olduğu kabulüne götürmüştür (Mardin, 2009). Doğu-Batı karşıtlığı üzerinden geliştirilen oryantalist bakış, Doğu toplumlarının durağanlığının gerçek nedeni toplumsal sınıfların yokluğuna bağlamaktadır. Devlet, köylünün ürettiği artık ürüne el koyunca ticaret ve pazarın gelişmesi artık mümkün değildir. Bunun sonucunda tüm üretici kesimlerin devlete bağımlılığı kaçınılmaz olmuştur. Sonraki yıllarda burjuvazi de devlete yaslanmak durumunda kalmıştır (Heper, 2006).

Mardin'e göre, Osmanlı'da despotik devlet yapısının başatlığından her zaman söz etmek mümkün değildir. Dini cemaatler

sivil toplumun bazı görevlerini üstlendikleri halde merkezle (devlet) çevre arasındaki kopukluk bir türlü giderilememiştir. Bunun nedeni çevrenin parçalı yapısı, kentlerde oturanların göçebe toplulukları küçümsemeleri, tarikatlar ve zengin ailelere güvensizliktir (Mardin, 2009). Mardin'in kültürel ikilikler üzerinde kurduğu merkez-çevre modelinde belirleyici bir özellik de yönetici ile halk arasında kültürel bölünmüşlüktür. Merkez ve çevre birbirine kültürel anlamda yabancılaşmıştır. Bu durum, devletin uzlaşmaz ve otoriter kurumsal merkezizetiğinin bir sonucu olarak gösterilebilir. Mardin'e göre Osmanlı'da merkez daha homojenken çevre, merkezin aksine heterojen ve ayrışık bir görüntü içerisindedir. Mardin merkez ve çevreyi daha çok kültürel ayrışma üzerine kurgular. Merkezin yüksek kültürü karşısında çevre, kişiler arası bağları öne çıkaran, yerelliğe vurgu yapan ve geleneksel yaşam tarzına dayanan bir kültürü benimser ve sürdürür. Merkezi kurumlara ya da iktidara bağlı olan sınıf, kendisini üzerinde hâkimiyet kurduğu çevreden kültürel ve simgesel kotlar üzerinden de farklılaştırmıştır. Üstelik çevrenin merkezi kültüre ulaşma ve ona katılma yolları da çoğunlukla kapalıydı (Akyol, 2017).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş dönemiyle başlayan merkez-çevre kopukluğu, merkezin devlet anlayışı ve çevreye karşı tutumu bakımından 19. yüzyılda da bir değişikliğe uğramadan sürmüştür. Bu bağlamda Osmanlı'da çağdaşlaşma çabalarının asıl nedeni Batı'ya karşı kendisini tahkim etmek değil, aynı zamanda merkezin kendisini güçlendirme isteğidir (Akyol, 2017). Özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda güçlü bir merkezileşme istek ve iradesi ortaya çıkmıştır (Aydın, 2006). Dolayısıyla Tanzimat reformcularının amacı tebaa ile doğrudan bağlantılı herkese eşit davranan akılcı ve adalet ilkeleri çerçevesinde faaliyet gösteren merkezizeti bir devlet kurmaktır (Heper, 2011).

2. DEVLET MERKEZLİ SİYASETİN YENİDEN ÜRETİMİ OLARAK GÜÇLÜ DEVLET GELENEĞİ

Devlet merkezli yaklaşım sivil toplum analizinde devleti başlangıç noktası yapmıştır. Bu yaklaşıma göre devlet, yapısı ve faaliyetleriyle zorlayıcı güç tekeline elinde bulunduran kurumsal bir organizasyondur. Weber'e göre günümüzde devlet merkezli geleneğin temel referanslarını sağlayan devlet, belirli bir toprak parçası üzerinde meşru erk ve baskı tekeline sahip bir örgütlenme biçimidir (Keyman, 2000: 86). Bununla birlikte devlet her zaman güçlü grup ya da sınıfların

taleplerini yansıtmayabilir. Marksist yaklaşımların aksine devlet, sınıfsal yapının yani kapitalist gelişmenin bir ürünü olarak değil, sınıf çıkarlarından bağımsız kendi kendine özerk bir organizasyon olarak değerlendirilmektedir. Devletin sınıf mücadeleleri sonucunda biçimlendiği şeklindeki Marksist teorileri eleştiri konusu yapan Skocpol, birçok toplumsal değişimin arkasında özerk devlet faaliyetinin olduğunu söyler (Yılmaz, 2005: 114). Weberci görüşlere göre devletin kapitalizmden önce ortaya çıkması, devlete bağımsız hareket etme imkânı sağlamaktadır.

Poulantzas'ın “devletin göreceli özerkliği” teorisinden hareketle Skocpol ve Block gibi Neo-Marksistler “devletin potansiyel özerkliği” kavramını kullanmışlardır. Skocpol egemen sınıflardan görece özerk bir devletten değil, bir bütün olarak toplumdaki; “potansiyel olarak özerk” bir devletten söz etmiştir. Skocpol'da devletin baştan özerk olduğu kabulü, devletin “özerklik” ve “egemenlik” kriterini gündeme getirir. Skocpol aynı zamanda devleti, toplumsal, siyasal ve iktisadi dinamikleri belirleme potansiyeli olan, kendine özgü örüntüye sahip bir örgütlenme biçimi olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu bağlamda liberal devletin Weber'ci tanımı zayıf kalmaktadır. Buna göre devlet, toplumsal ve iktisadi yapılanmanın belirlediği anayasal sınırlılıklar içerisinde hukuki bir düzenleme ya da toplumsal birliktelik olarak görülür. Oysa pratikte böyle bir uzlaşma her zaman mümkün değildir. Skocpol'a göre devlet, kendi başına özerk ve egemen bir örgütlenme olarak görülmektedir. Bu tanımlamada devletin baştan özerk olduğunun kabulü, devlet-merkezli yaklaşımın çerçevesini belirlemektedir (Özmen ve Coşar 2001: 84-85).

Devlet-merkezli toplumlarda devlet, tüm toplumun hukuki, iktisadi, siyasi ve kültürel yaşamını belirleme rolünü üstlenir. Liberalizme göre devletin küçüldüğü toplumlarda devlet, sadece arabulucu konumda olup toplumsal dengeyi gözetir. Batı demokrasilerinde devletin küçüldüğü, bazı istisnaların dışında az gelişmiş ülkelerde güçlü devlet imgesine ihtiyaç duyulduğu, iktisadi ve siyasi olmak üzere tüm toplumsal hayatı devlet-merkezli bir bağlamda düşünebiliriz. Heper (1985), İnel (2001) ve Buğra (1994) gibi teorisyenlerin çalışmalarında Türk devletinin merkeziliği sıkça vurgulanmış, merkez, siyasal istikrarın -demokrasi değil- güvencesi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı-Türk toplumunda tüm toplumsal yaşam, merkeze göre düzenlenmiştir.

Heper, Osmanlı-Türk modernleşme sürecinde yaşanan gerilimi kurumsal-siyasal boyutta devlet-merkezli bir yaklaşımla analiz etmiştir. Heper' e göre Türkiye'nin siyasal hayatında yönetsel erki kendinde toplayan devlet seçkinleri ile iyi örgütlenememiş ve siyasal yaşamda etkin olmayan çevre adına hareket eden siyasal seçkinler vardır (Heper, 2006). Devletin idari yapısı, toplumdaki diğer unsurların etkinliklerinin sınırlarını çizen bağımsız bir değişkendir. Devlet bir bütün olarak toplumu şekillendirme yetisine sahiptir. Ancak devletin tek başına bir aktör olarak ele alınmasının doğru ama yetersiz olduğunu düşünen devlet-merkezli yaklaşım, temel analiz birimi olarak toplumsal yapıya ve uluslararası bağlama dikkat çekmektedir. Devlet, toplumdan ayrıksı bir varlık olarak toplumu dönüştüren merkezi bir güçtür (Dinler, 2003).

Şerif Mardin merkez ve çevreyi kültürel ayrışma anlamında yöneticiler ve sivil toplum arasındaki kopukluğa atıf yaparak kullanmıştı. Heper ise devlet-merkezci bir bağlamda devletin merkezi kuşattığı, dolayısıyla siyasal faaliyetin devletin tekelinde yürütüldüğü ve olası alternatif siyasal faaliyetlerin baştan önünün kesildiğini belirtir (Heper, 2006). Özerk bir varlık olarak devlet, hukuksal bir yapıdan ziyade siyasal bir niteliğe sahiptir. Heper'in çalışmasındaki temel kuramsal argüman, ülkelerin kadim köklerinde, devlet geleneklerinde bulunabilir. Nitekim güçlü devlet geleneği kodlarının arkasında Türk-İslam devletlerinin beka problemleri, bölünme riskinin 15. yüzyıla kadar güçlü şekilde devam etmesi, Bizans devlet tecrübesinden de devamlılıklar bulunmaktadır (Heper, 2006).

Heper'e göre (2006), Osmanlı toplumsal yaşamında ara toplumsal tabakalar olmadığından dolayı Osmanlı'da aristokrat sınıf ve feodalite yoktur. Osmanlı devlet geleneğinde devlet otoritesi hem padişahın şahsında hem de bürokraside yoğunlaşarak kendini göstermiştir. Batı siyasetlerine kıyasla devlet, aristokrasi, kilise, burjuvazi, işçi sınıfı, vb. ile çatışma-uzlaşma süreçleri içine girmek zorunda kalmamıştır. Türkiye'nin Batı siyasetine yakınlığını reddetmeyen Heper, Doğu ile Batının farklı özelliklere sahip olduğunu söyler. Weber'i referansla Osmanlı toprak düzenini patrimonyalizm olarak adlandırmaktadır. Dolayısıyla devletle birey arasına giren yapıların eksikliğine dayanan despotik yapı, Doğu toplumlarının genel bir karakteristiği olarak ileri sürülmüştür (Mardin, 2002).

Güçlü devlet geleneğini anlamada patrimonyal devlet kavramı kilit bir rol oynamaktadır. Patrimonyal devlet, hem Osmanlı devletini

tanımlama aracı olarak hem de Cumhuriyet dönemindeki devletin Osmanlı devletiyle olan sürekliliğini gösterme aracı olarak kullanılır. Patrimonyal devlet kavramı, Weber'in geliştirdiği ideal tiplerden biridir. Halil İncik, Weber'e dayanarak Osmanlı'nın patrimonyal bir devlet olduğunu ileri sürer (İncik, 1992). Patrimonyalizm, hükümdarın askeri ve yönetsel örgütlenmeyi kendi kişisel aracı haline getirmesidir. Patrimonyal devlet, padişahın mutlak hâkimiyetine dayanır. Padişahın izni olmadan hiçbir mevki kimseye tahsil edilemez. Bu zorunluluk devlet memurlarını doğrudan hükümdara bağımlı kılmaktadır. Hükümdara bağlılık en önemli meziyettir. Kendilerini devletin çıkarlarıyla özdeşleştirerek değişimi yönlendiren bu bürokratlardır (Dinler, 2003).

Patrimonyalizm, mülkiyetin mutlak olarak hükümdarın elinde toplanmasına denk düşer. Devlet, toplumsal ve ekonomik ilişkilerde belirleyicidir. Tımar sahipleri ve mültezimler toplanan verginin bölüştürülmesinde devletin küçük ortağı gibidirler (İncel, 1996). Patrimonyalizm açısından Osmanlı'yı ayırt edici kılan, iktidarın ve mülkiyetin hükümdarın elinde olması ve her türlü kapitalist birikimi engellemesidir. Batı'da ise devlet, izlediği merkantilist politikalarla hem mülkiyetin koruyucusu hem de burjuvaziyi geliştirici bir rol oynamıştır (Dinler, 2003).

Mardin'e göre, Osmanlı'da Doğu despotizminin göstergelerinden biri de İmparatorluğun ilk yıllarında tımar sahipleri ile köylüler arasında yakın ilişkilerdir. Osmanlı'nın gerileme döneminde bu ilişkiler bozulmaya başlamış, yöneticiler köylünün ürettiklerine el koyarak ağır vergi yükü altında ezmişlerdir. Bu yüzden merkez ile çevre arasındaki gerginlik hiçbir zaman uzlaşma yoluyla giderilememiştir. Merkezin ağır vergi yükü karşısında halk çıkarlarını dile getiren yerel eşrafa daha çok güvenmeye başlamıştır. Ancak yerel eşraf, hiçbir zaman Batı'daki gibi özerk bir statüye sahip olamamıştır. Bu nedenle Osmanlı'da merkez ile çevre arasında toplumsal bir uzlaşmaya rastlanmamıştır (Mardin, 2003b).

Osmanlı-Türk devlet geleneği üzerine yapılan çalışmalarda sivil toplum ve burjuva sınıfı gibi oluşumlar çevreyi temsil etmesi açısından önemlidir. Mardin ve Heper'in çalışmalarında kullandıkları merkez-çevre kuramında çevreden kastettikleri sivil toplumun kendisidir. Sivil toplumun varlığını temel veri olarak kabul ettikleri için de bazı sivil odakların devletle organik ilişkiler kurarak merkeze eklemlendiklerini

belirtirler. Ama yine de hem Mardin hem de Heper, Osmanlı'da sivil toplumun güçsüz olduğunu belirtir. Osmanlı'da güçsüz de olsa sivil toplumun varlığı, Batı'nın oryantalist görüşünün aksine Doğu'nun kendine özgü toplum yapısı olduğu görüşüne dayanır. Mardin gibi Heper de bu yöndeki analizlerini Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalçık'ın çalışmalarına gönderme yaparak biçimlendirmiştir. Barkan ve İnalçık Osmanlı'nın suigeneris (kendine özgü) bir yapıda olduğunu açıkça vurgulamışlardır (Akyol, 2017).

Kasaba (2005), Pamuk (1998) ve bir ölçüde İnalçık da (1998), Osmanlı devletinde sivil organizasyonların -dini cemaatler, toprak ağaları, konar-göçerler vb.- bulunduğunu söylerler. Kasaba'ya göre, devlet ve toplum arasındaki çatışmada devlet siyasal alanı temsil ederken, halk siyasal alanın dışında kalmıştır. Bundan dolayı da devlet ile toplum arasında yabancılaşma ortaya çıkmıştır. Merkezin otoriteyi kimseyle paylaşmak istememesi nedeniyle devlet kendini her zaman toplum dışında tanımlama gereğini duymuştur (Usul, 1997). Mardin'in dine atfettiği önem işte bu çevrenin merkezle bağını sağlamasından kaynaklanmaktadır. Bu düşünürlerden hiç biri sivil toplum olmadığını iddia etmemekle birlikte sadece sivil toplumun devleti şekillendirecek kadar güçlü olmadığını belirtiyorlar. Pamuk ise devletin sanıldığı kadar güçlü olmadığını iddiasındadır. Diğer bir deyişle Heper ve Pamuk arasındaki fark devlete atfedilen güç miktarıyla alakalıdır. Heper, Osmanlı-Türk devlet geleneğini irdelerken devlet merkezli failin yani bürokrasinin Türkiye'nin iç siyaset dinamikleri üzerine etkisini güçlü bir şekilde vurgulamıştır.

Heper'e göre patrimonyal gelenek devlete sosyal yaşamın her alanını düzenleme yetkisi vermekte ve devlet bu yetkiyi mülkiyet ilişkileri ve gelenekten almaktadır (Heper, 2006). İnel ise (1987), Heper'in aksine Osmanlı devletinin toplumun günlük hayatını yönlendirme sevdasında olmadığını, toplumun bütünü uzaktan denetlemekle yettiğini, bu anlamda oldukça hassas bir denge siyaseti ile kendini yeniden üretmekle sınırladığını, ancak Osmanlı'nın aksine Cumhuriyeti kuran kadroların toplumu değiştirmek sevdasında olduklarını belirtirler. Kendilerini devletin meşru sahibi gören devletçi seçkinler, toplumu çağdaşlaşma sürecine sokarken, diğer taraftan da devlet ile devlet dışının ilişkilerini düzenleyen geleneksel siyasi yapıyı korumak arzusundadırlar.

Osmanlı-Türk devlet geleneğinde kişi devlet için vardır; siyasal otoriteye doğrudan bağlıdır. Kişi meşru otoriteyi sorgulayacak bilinçten yoksun olduğu için -Marksist görüşün aksine- doğrudan devlet ile toplum arasında çatışma söz konusu değildir (Kazancıgil, 1981). Heper bu konuya pek girmese de Mardin aksini iddia eder. Mardin'e göre devlet ile toplum arasında bir çatışma vardır, ama din bu ilişkide baskılayıcı bir rol oynar der. Marksistler ise, sınıflar arası çatışmanın devlet toplum ilişkilerine yansıdığını iddia ederler.

Osmanlı devlet geleneği, iktisadi ve sosyal alanlarda cılız denecek kadar sivil toplum örgütlenmesine izin vermiş, emek ve sermaye yoğunluklu örgütlü sınıfların oluşmasına ise pek izin vermemesi, siyasal demokrasinin kültürel temellerinin gecikmesine neden olmuştur. Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin tepeden inme çabaları, Cumhuriyet döneminde de sürmüştür. Sendikalar ve meslek örgütleri gibi tüm sivil girişimler devletin müdahalesi altındadır; devlet sivil toplumu kendisi inşa etmeye çalışmaktadır. Bu durum, Osmanlı'dan tevarüs edilen patrimonyal yapının, yani itici gücün devletin elinde olmaya devam etmesinin bir sonucudur (Karaman, 1990: 11). Genç Türkler ve Kemalistler, geleneksel Osmanlı bürokratlarından hayli farklı olmakla birlikte devletin sivil toplum üzerindeki egemenliğini öne alan meşruluk ve yetki tekelini sosyal ve ekonomik alandaki seçkinler aleyhine devlet seçkinlerine ayıran eski patrimonyal geleneğin mirasçıları olmuşlardır (Kazancıgil, 1981). Bu seçkinler cumhuriyet tarihi boyunca uzunca bir süre devam etmiştir. Genç Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki içinde yer alan aydın kadroların devleti kurtarma ve devletin bekası için otoriter devlet anlayışı içinde hareket etmesi, cumhuriyet döneminin de güdümlüci Jakoben tavrını açıklayıcı niteliktedir. Jakoben aydın tavrı, sol Kemalistler için devletin öncü rolünü sürdürme anlamına geliyordu. Osmanlı'da olduğu gibi erken dönem Cumhuriyet döneminde de devletin öncü rolü, hayatın her alanında daha da etkin bir biçimde sürmüştür. Tüm çağdaşlaşma girişimleri seçkin kadronun halk adına mutlak otoritesinin güçlendirilmesi ve devletin ideolojik gücünün mutlaklaştırılmasının bir sonucu olmuştur.

3. MODERN TÜRKİYE'DE GÜÇLÜ DEVLET GELENEĞİ

Osmanlı'dan tevarüs eden güçlü devlet geleneği, modern Türkiye'nin siyasal iklimini şekillendirdiği, baskıcı bir tonda devlet-

toplum karşıtlığı üretildiği şeklinde genel bir kabul vardır. Devletin görevi, toplumda genel uyumu sağlamak, gerekli olan adaleti dağıtmaktır. Bu vatandaş ile devlet arasında karşılıklı bir alış-veriştir. Devlet toplumdaki vergiyi toplar, karşılığında onun güvenliğini ve adaletini sağlar. Fakat pratikte devletin adalet dağıtması her zaman toplumsal tabanın istemlerine göre değil, devletin belirleyeceği genel iyi kabul edilen soyut kavramlar üzerine inşa edilmektedir. Toplumsal çıkarların uzlaştırılması temelinde oluşturulacak toplumsal refahı artırmak için çalışmak yerine, devleti koruma endişesinden kaynaklanan kutsallık yüklenmektedir. Bu yaklaşım devleti toplumdaki uzaklaştırmaktadır. Devlet toplumu sadece yönetilecek bir varlık, bireyleri de vergi ödeyecek ve askere gidecek kişiler olarak algılamaktadır. Bu devletin toplum üzerinde tartışılmaz hâkimiyetinin bir sonucunu göstermektedir. Modern Türkiye'de devlet sevilir, ona sadık olunur ve düşmanlarına karşı şerefi korunur (Sarıbay, 1998: 77). Rasyonel demokrasinin geçerli olduğu çoğu Batı ülkesinde ise toplum, devletin dışında kalarak devleti düzenler ve kontrol altında tutar. Devlet bireyi öncelikle; bireyin hizmetindedir. Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde ise toplumun, devlet tarafından düzenlendiği gerçeği, güçlü piyasa ve sivil toplum koşullarının yokluğu ya da güçsüzlüğü nedeniyle güçlü bir merkezi devlet geleneğinin Osmanlı'dan modern Türkiye'ye aynen aktarıldığı söylenebilir. Osmanlı devletinde sivil toplumun güçsüz kalmasının temelinde devletin despot tutumu rol oynamıştır. Doğu'nun güçlü devleti ve zayıf toplumu kapitalist birikimin ve demokratik gelişmenin önünde bir engel olarak gösterilmektedir (Mardin, 2003b).

Devlet-toplum ilişkisinde, devletin kendine özgü nitelikleri vardır. Devlet hem sivil toplumu kendi bünyesinde toplar hem de sivil toplum içinde bir alan işgal eder. Devlet, içinde hareket edilecek alanın çerçevesini belirler, özerk grup örgütlenmesine ait etkinliklerin -siyasal etkinlik dâhil- kurallarını düzenler. Toplumdaki bireyleri iyi yaşam konusundaki kendi kişisel değerleri doğrultusunda ortak bir değeri düşünmeye zorlar (Walzer, 1992). Nitekim Osmanlı'da güçlü devlet geleneği, Doğu'nun devlet geleneğinden farklı olarak devlet-toplum ilişkilerinin düzenlenmesinde ve kurumsallaşmasında aktif rol oynamıştır. Toplumu yeniden kurmak için devletin üstlendiği işlevler, devletin daha da güçlenmesine olanak sağlamıştır. Güçlü devlet, kendisine rakip olabilecek hiçbir organizasyona, sivil topluma izin

vermemiştir (Heper, 1992). Bu yüzden hem Osmanlı'da hem de genç Cumhuriyette sivil toplum cılız kalmıştır.

Modern Türkiye'nin Osmanlı'dan güçlü bir devletçi gelenek devralması sonucunda devlet güdümlü siyasal sistemin dışında farklı girişimlere fırsat verilmemesi, burjuva sınıfının çıkarlarına dönük politik girişimlerin engellenmesi, sosyal gruplardan bağımsız bir siyasi parti sistemi, kültürel ayrışma, parti-merkezli politika ve devlet-güdümlü siyasi sistem toplum hayatına egemen olmuştur (Heper, 2006). Cumhuriyet döneminde devlet, hedeflediği modern toplumsal yapıya ulaşabilmek için bu geleneği sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda demokrasi, Heper'e göre devlet için bir araç niteliğindedir. Devlet bir mücadele alanı olarak yeniden biçimlendirilen siyasal bir arenadır. Bu arenada devleti seçilmiş olanlar değil, diplomatlar temsil eder. Devlet seçilmişlerin adeta kuşatması altındadır.

Keyder'e göre (1989), toplumsal muhalefet o kadar güdük kalmıştır ki, tüm reformlar devletin inisiyatifinde gerçekleşmiştir. Sağda ve solda siyaset, iktidara gelmenin bir aracı olarak görülmüş ve demokrasi sandığa sıkıştırılmıştır. Türkiye'de demokrasiye geçiş sivil toplum tarafından değil, devlet elitleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Politik, ekonomik ve sosyal gücün birleştiği yer merkez / devlettir. Cumhuriyet döneminde reformların hemen hepsi tek elden gerçekleştirilmiştir. Devlet elitleri (atanmış bürokratlar) ve politik elitler (seçilmişler) bu devrimleri gerçekleştirmek için sivil toplum kuruluşlarından bağımsız hareket etmişlerdir. Heper'e göre, toplumun ihtiyaçları devlet elitleri ve politik elitlerin uyum içinde çalışmaları ile giderilebilirdi, ancak Türkiye'de bu elitler arasındaki uyumun henüz başarılamadığını, demokrasinin bu yüzden zaafa uğradığını -askeri müdahalelere maruz kaldığını- ve Türk demokrasisinin Osmanlı mirasından kurtulmak için uzun bir zamana ihtiyacı olduğu belirtilir (Heper, 2000).

Devlet seçkinleri ve siyasal seçkinlerin toplumu manipüle etmek için en çok kullandıkları slogan, vatanın bölünmez bütünlüğü doğrultusunda birlik ve beraberlik anlamına gelen genel uyumun kullanılmasıdır. Devlet adeta kutsanmış, dokunulmaz bir semboldür ki, ona sadakat en büyük elzemdür. Türk toplumunun kültürel dağarcığında bu sadakat duygusu, yoğun olarak yaşanmaktadır. Seçkinlerinin gücü, bu sadakat duygusunun kuvvetliliği oranında kendilerini ayakta tutar, yeniden üretir. Heper'in aksine bu kesimlerin topluma karşı

duruşlarında her zaman çatışma içinde olmaları beklenemez. Devlet elitleri ve siyasal seçkinlerin çıkarları söz konusu olduğunda aralarındaki ereksel ilişki genel uyuma dönüşebilmektedir.

Heper'e göre Türk demokrasisinin temel sorununun siyasal sürece gerçekçi yaklaşılmasıdır. Demokrasinin amaç olarak değil de katılımcılık ve eşitlik ilkesi boyutunda ele alınması, temel sorunları da beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin feodalite ve kapitalizm süreçlerinden geçmemesi nedeniyle sınıfsal bir uzlaşma ya da dengeye oturmamıştır. Laikleşme, seküler bir yaşamı zorlamıştır. Başka bir deyişle Batı'da devlet, kilisenin üslendiği işlevi devralırken Türkiye'de devlet işlerinin din dışı kurallara göre yürütülmesi amaçlanmıştır (Heper, 1999). Dinin devlet yaşamının dışında tutulma düşüncesinin altında yeni bir ulus-devlet inşası bulunmaktadır. Osmanlı'da din kurumları birbirinden ayrılmamıştı; siyasal ve dinsel yetke tek bir otoriteye bağlıydı. Batı'da ise otoriteler arasında güç dengesi vardır. Bu dengeyi sağlayanda demokratik uzlaşmadır.

Heper'e göre Türkiye'de entelektüel-bürokratik seçkinler, siyasal seçkinleri küçümserler. Eskiden beri Türkiye'de bürokratlar iyi eğitim görmüş, bilgili, sosyo-ekonomik ve kültürel düzeyi yüksek kişilerden oluşur. Batı kültürünü özümsemişlerdir; yasallık ve rasyonellik konusunda tutumları gelişmiştir, politik gündemlerinde Batılılaşma vardır. Sosyal ve ekonomik konulara az ilgi göstermişlerdir. Halkı ve siyasetçiyi küçümserler ve güvenmezler. Türk siyasal hayatında ün yapmış pek çok lider bürokrasiden gelmesine karşın bürokratik elitler ile siyasal elitler arasında çatışma artarak sürmüştür (Heper, 2000). Çünkü her elit kendi bulunduğu yerden demokrasi sorunlarına bakmıştır. Devlet elitleri demokrasiyi çeşitli çıkarların bağdaştırılması olarak değil, en iyiyi, en doğruyu ortaya çıkarmanın yolu olarak algılamıştır. Heper'e göre (1990) demokrasi farklı çıkar gruplarını uzlaştırma işlevi gören bir sistemdir. Demokrasinin askerler tarafından da araç olarak belirlenmiş olması nedeniyle askeri müdahalelerin (demokrasiyi inşa etmek için) iktidarı kısa süreli kullandığı görülür. Türkiye'de demokrasiden beklenen çatışan çıkarları bağdaştıran değil de ülke yararına en iyiyi bulmak olunca, demokratik rejimin inşası güçleşmektedir. Türkiye'de çıkarlardan ziyade ideolojiler çatışmıştır; ideolojilerin uzlaştırılması ise zordur.

Heper'e göre siyasal eşitlikten ve katılımdan kastedilen halkın eşitliği değil, seçkinlerin kendi arasındaki eşitliktir. Genç Osmanlılar

Padişaha, politikacılar ise entellektüel-bürokratik yapıya ve askeri seçkinlere karşı eşitlik talep etmişlerdir. Bu bağlamda tepedeki çatışma sözde temsil ettiği halkın çıkarlarından çok kendi çıkarlarıdır. Cumhuriyetin kurucuları Türkiye'de rasyonel bir demokrasiyi istedikleri halde bu umutlarını dar politik çıkarlarına kurban etmişlerdir (Heper, 2000). Bu düşünce elitizm ve ütopyizmin bir sonucudur. Cumhuriyet bu anlayışını Osmanlı elitizminden almıştır. Bu durum cumhuriyetin kendi modernizasyon projesinin değerlerini yansıtmaktadır. Projenin temel amacı, Batı'yı yakalamaktır. Devlet elitleri -Atatürk, İnönü, entellektüel bürokratik elitler ve askerler-rasyonel demokrasiye inanmışlar ve laik demokratik devletin garantörü olarak davranmışlardır. Politik elitler ise halka karşı daha popüler politika izleyerek dar politik çıkarlarını ülkenin genel çıkarlarından üstün tutmuşlardır. Devlet elitleri için cumhuriyet birinci, demokrasi ikinci sıradadır. Politik elitler için ise durum tam tersidir. Her iki elit grupta ortak bir amaçta anlaşamamışlardır. Özellikle 1950'li yıllarda iktidarın el değiştirmesiyle bu çatışma daha da yoğunlaşmıştır (Heper, 2000).

Heper'e göre gerçek bir demokrasi, siyasal sistemini sivil toplum üzerine oturtmakla mümkündür. Türk demokrasisinin ideali bu olmalıdır. Heper'in itirazı, seçkinliğin demokrasi olarak sunulmasıdır. Politikacılar bir yandan toplumun istemlerine duyarlı olacaklar, diğer yandan toplumsal çıkarları gözetmelidirler. Heper'e göre politikacılar, hem politikacı hem devlet adamı gibi olmalıdırlar. Anglo-ABD demokrasilerinin sırrı budur. Türk demokrasisinin geleceği buna bağlıdır (Heper, 1990).

Heper, Türkiye'de demokrasi ile ilgili olarak yaşanan sıkıntıları güçlü devlet geleneğinden kaynaklanan ve bu doğrultuda hareket eden devlet seçkinleri sivil-askeri bürokrasiye dayanan diplomalı elitler ile siyasal seçkinler arasındaki çatışma ekseninde irdeler. Merkez-Çevre karşıtlığını Türk siyasal yapısının analizine uygulayan Heper, siyasal seçkinler ile devlet seçkinleri karşıtlığından hareket eder. Merkezleşmiş devleti temsil eden seçkinlerle, çevreyi /sivil toplumu temsil eden siyasal seçkinlerin demokrasi konusunda farklı algılamaları siyasal süreci sıkıntıya sokmaktadır. Devlet seçkinleri demokrasiyi olması gereken, ortak ideal iyi ekseninde rasyonelize ederken, demokrasiyi adeta bir amaç olarak algılamaktadırlar. Siyasal seçkinler ise demokrasiyi, amaç / istem doğrultusunda çıkarlarına ulaşmak için

bir araç olarak görmekte ve devlet seçkinci anlayışa “milli irade” teziyle karşı çıkarlar (Heper ve Keyman, 1998).

Heper, demokrasinin yatay ve dikey olmak üzere uygulanabilir iki boyutundan bahseder. Dikey boyut, kamu çıkarını en üst düzeye çıkararak ve demokrasiyi bir amaç olarak gören devlet seçkinlerinin sorumluluğuna tekabül eder. Yatay boyut, halkın çıkarlarına karşı duyarlılığı öne çıkararak ve bunun için iktidarı hedefleyen siyasal seçkinlerin eylemlerine tekabül etmektedir. Demokrasinin sağlıklı işleyebilmesi için bu iki aktörün karşılıklı uzlaşımına dayalı bir dengeye mutlaka ulaşması gerekir (Heper ve Keyman, 1998).

Heper’e göre, Türk demokrasinin en önemli probleminin siyasal uzlaşmadan yoksunluk, bir denge siyasetinin kurulamamasıdır. Bunun tek sorumlusunun siyasal seçkinler olduğunu söyleyen Heper, siyasal seçkinlerin eylemleri ve beklentilerinin Türk demokrasisi için iyi bir sınav vermediği doğrultusundadır. Eğer Türkiye’de demokratik parlamenter sistem uygulanacaksa bunun ilk koşulu, devlet seçkinleri kadar siyasal seçkinlerin de sorumlu davranmalarıdır. Bunun da yolu, siyasal katılımı liberal demokrasinin gerektirdiği üst düzeye çıkarmaktır. Bugün herkes biliyor ki Türkiye’de devlet politikalarının belirlenmesinde siyasal partilerinden ziyade belli güç odaklarıdır. Siyasetin görevi merkezin koyduğu kurallara merkezin istikrarı adına uymaktır. Merkez çevrenin sözcüsü konumunda olan siyasal partileri merkezileştirme politikası başarılı olmazsa hemen kapatıyordu; şimdi ise marjinal olmakla suçlamaktadır. Türkiye’de hükümet olabilmenin koşulu merkeze yönelmek, merkez partisi olmaktır. Devletin baskı aygıtları -basın, iş adamları- bu konuda önemli işlevler görmektedir.

Heper, siyasetçilerin halkı yeterince temsil edemediklerini, sorumlu davranmadıklarını, seçkin tavrı gösteremediklerini, en azından devlet seçkinleri kadar demokrasiyi içselleştiremediklerini belirtir. Siyasetçiler, ampirik-araçsal demokrasi anlayışlarını daha rasyonel-amaçsal iyi doğrultusuna yaklaştıkları oranda demokrasinin yatay ve dikey kesitleri arasında bir denge kurulabilir. Türkiye’de pratik edilen demokrasinin söz konusu dengenin kurulamaması üzerine sık sık askeri müdahalelerle karşılaşıldığını vurgulayan Heper, bu şekilde ülkeye zarar veren siyasal seçkinlerin önünün kesildiğini vurgular. Ayrıca Heper, Türkiye’deki askeri darbelerin demokrasinin gelişiminde işlevsel olduğunu, demokrasiyi bir amaç olarak yeniden inşa etmek gerekmesiyle darbe yapıldığını söyler. Türkiye’de askeri ihtilaller laik-

demokratik düzenin bekçisi olmayı gütmüşlerdir. Her darbe sonunda askeri bürokrasinin siyasal düzene müdahalesi daha da artmıştır. Bununla birlikte Türkiye'deki askeri müdahaleleri üçüncü dünyadan ayırmak gerektiğini söyleyen Heper, bu ayrımı Türk askerinin darbe yaptığı gün verdiği basın açıklamasında ilk işin şu tarihte demokrasiye geçileceği açıklamasına dayandırır (Heper ve Güney, 2000). Heper'in çalışmalarında asker demokrasiyi iktidara gelmek için araç değil, krize girmiş olan demokrasiye “balans ayarı yapmak” için amaç olarak gördükleri sonucuna varılır.

Heper (1992), güçlü devleti topluma nüfuz etmekten ziyade siyaseti etkileme ve hatta etkin bir sivil toplum oluşumunu engellemesiyle tanımlar. Osmanlının güçlü devlet anlayışı cumhuriyet döneminin sosyal-siyasal hayatını düzenlemede belirli bir iz bırakmıştır. Cumhuriyet döneminde devlet yönetimi, iktidarların gücü oranında keyfi uygulamalar/kurallar belirlemiştir. Örneğin Atatürk formel prosedürü ihmal ederek tüm çalışmaları bizzat kendisi kontrol etmiştir. İnönü ulusal şef olarak devletin içinde odak güç noktası olan bürokrasi aracılığıyla cumhuriyet devrimlerini hayata geçirmeyi düşünmüştür. Çok partili dönemde politik liderler aşırı güç sahibi olmaya devam etmiştir. Yani siyaset, iktidarı ele geçirmenin aracı olarak yapılmıştır. Bu dönemde oylar partilere değil, liderlere verilmeye devam etmiştir. Osmanlının Sultan egemenliğinden Modern Türkiye'nin liderler sultasına geçilmiştir (Heper, 2000).

Heper, demokrasinin inşasında devletçi seçkinler ve siyasal seçkinlerin demokrasiyi içselleştirmesi ve uygulanabilirliği konusunda amaç haline getirmelerini önermektedir. Demokrasinin gelişmesi daha çok sosyo-ekonomik ve kültürel yapıyla ilintilidir. Bu yapı yeterince gelişmediği yerlerde iş devlet ve siyasal seçkinlerin insafına kalmaktadır. Genelde Doğu toplumların kaderi devlet eliyle demokratikleşmeye dayanmaktadır.

Sonuç

19. yüzyılda dünya ekonomik sistemine eklemlenmeye çalışan Osmanlı, her türlü dış etkiye açık hale gelince uydulaşma problemi yaşamıştır. Patrimonyal yapısından dolayı modernleşmeyi kendisi üstlenmiş, daha merkezîyetçi bir politika izleyerek kendisine rakip olabilecek her türlü örgütlenmeye izin vermemiştir. Fransa'da ve İngiltere'de burjuvazinin oynadığı rolü, Osmanlıda devlet bürokrasisi üstlenmiştir. Devletin dönüştürücü rolü cumhuriyet döneminde de

devam etmiştir. Bunun nedeni, politik sistem ve üretim ilişkileri üzerinde devletin kontrolünden kaynaklanmaktadır.

Osmanlı'da İmparatorluk coğrafyası küçülürken “merkez” kaçınılmaz olarak güçlendirilmiştir. Devletin bekası her şeyin üstünde tutulmuştur. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren sahip olduğu merkezîyetçi yapı, çevreyi ihmal etmiş ve dışlamıştır. Dini yapıları bir kenara bırakırsak sivil toplum adına görünür bir örgütlenme söz konusu değildir. Osmanlı'da devletin yüksek düzeyde merkezileşmesi, bürokrasinin özerk bir yapıya dönüşmesini engellemiştir.

Osmanlı devletinde sivil toplumun gelişmemesinin temelinde devletin despotik/patrimanyal tutumu rol oynamıştır. Doğu'nun güçlü devleti ve zayıf toplumu kapitalist birikimin ve demokratik gelişmenin önünde bir engel olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de reformlar ve demokrasiye geçiş sivil toplum tarafından değil, devlet elitleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Modern Türkiye'de sivil toplumun yokluğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen bir mirastır. Politik, ekonomik ve sosyal gücün birleştiği yer merkezdir.

Türkiye'de devleti yapılandırma ihtiyacı iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklerin zorlamasıyla olmuştur. Tanzimat'la başlayan Batılılaşma süreci, ayak diremelerle bugüne kadar gelmiştir. Batılılaşma siyaseti, devlet elitleri arasında iktidar mücadelesinin de aracı olmuştur. Batı'ya kim daha iyi hizmet etmişse devlette/bürokraside önemli mevkiler edinmiştir. Bu çerçevede Türkiye'de iktidar mücadelesi Şerif Mardin'in de belirttiği gibi reformistlerle gelenekçiler arasında olmuştur. Batı'nın desteğini alan reformistler uzun süre iktidar olma şansını elinde tutmuşlardır. 1950'den sonra seçilmiş elitlerle iktidarı paylaşmak zorunda kalmışlardır.

Türkiye'de devleti, Osmanlı güçlü devlet geleneği ile ilişkilendiren Metin Heper, devlet elitleri ile siyasal seçkinler arasındaki çatışmaya dikkat çekmiştir. Türkiye'de demokrasinin önünde en büyük engelin Osmanlı'dan aktarılan güçlü devlet geleneği olduğunu vurgulamıştır. Heper, devlet elitleri ve siyasal elitler arasındaki çatışmada devlet merkezli yaklaşımın yanında yer almıştır. Heper, devlet-demokrasi-asker konularında devletçi bir tutum sergilemiştir. Türkiye'de demokrasinin zaafa uğramasında siyasal elitleri sorumlu tutmuştur. Anglo-Sakson demokrasi anlayışına benzer bir liberal demokrasinin uygulanabilir tek demokrasi olduğunu

vurgulamıştır. Heper'in yazılarında devlet merkezli muhafazakâr-liberal bir tonlamanın olduğunu söylemek mümkündür. Devlet merkezci yaklaşım, metodolojik açıdan indirgemecidir. Ancak Türkiye'nin siyasal gerçeğine farklı bir perspektif sunması bakımından dikkate değerdir.

Heper'in temel ilgi alanı bürokrasidir. Weber'in kavramlarını kendisine çıkış noktası yapmıştır. Weber devleti sivil toplumdan ya da sınıf çatışmalarından bağımsız bir olgu olarak görmüştür. Weber'in bürokrasi teorisi de bunun üzerine kurulmuştur; bürokrasi kendi için bir güçtür. Devletin siyasal sürece her müdahalesi onu daha da güçlü kılmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan hızlı yapısal değişimler merkezin çevreye müdahalesini artırmakla kalmamış, aynı zamanda devlet ve toplum arasında yaşanan gerilim bürokrasiyi güçlendirirken halkı zayıflatmıştır.

Türk demokrasinin en önemli probleminin siyasal uzlaşmadan yoksunluk olduğunu belirten Heper, siyasal istikrarsızlığın ve topallayan demokrasinin baş sorumlusu olarak siyasetçiyi görmesi ilginç bir saptamadır. Heper'in demokrasiyi sosyal ve sınıfsal dayanaklardan soyutlayarak sadece kültürel düzeyde siyasal seçkinler ve devlet elitleri arasındaki çıkar çatışmasına indirgemesi bir eksikliktir. Özellikle liberal demokrasinin iktisadi krizlerinin görmezlikten gelinmesi Heper örneğinde somutlaşmaktadır. Bu bağlamda Heper, ne liberaller gibi bürokrasiyi etkisiz hale getirilmesi gereken bir güç, ne de devleti burjuvazinin bir oyuncağı olarak görmüştür. Türkiye'de pratik edilen demokrasinin sorunlarını sadece halktan uzaklaşmış siyasal seçkinler ve devlet elitleri arasındaki çatışma olarak sunulması yetersiz bir açıklamadır. Çatışan tarafların sosyal ve iktisadi kimliklerinin yeterince irdelenmemiş olması zaaf olarak nitelenebilir.

Türkiye, Batı'nın modernleşme pratiğini kendine uydurmaya çalışmıştır. Yeni bir ulus yaratmanın kültürel olduğu kadar siyasal yansımaları da olmuştur. Cumhuriyeti demokrasiyle bütünleştirme gayretleri sancılı geçmiştir. Türkiye'nin önünde en önemli problem, soğuk savaş psikolojisinden çıkıp, çoğulcu demokrasiye eklenememesidir. Devlet elitleri ve siyasal seçkinler, -Heper'in aksine- topluma karşı duruşlarında her zaman çatışma içinde olmaları beklenemez. Çıkarlar söz konusu olduğunda aralarındaki ereksel ilişkiler genel uyuma/uzlaşmaya dönüşebilmektedir. 1980'li yıllardan

başlayarak sağ ve sol siyasal hareketler yeniden dizayn edilmiş, siyasete liberal ve muhafazakâr bir alan açılmıştır. Kurucu dünya görüşü karşılığında heterojen ve gevşek yapıda oluşturulan söylemsel koalisyon; “İkinci Cumhuriyetçilik”, Neo-Osmanlıcılık” gibi yeniden inşacı söylemlerin güçlü devlet geleneğinde zemin kaymasına neden olmuştur. Devletin merkezi yapısına yönelik kurumsal değişim talepleri devletin dünya görüşünü hedef almış, ancak değiştirmek istedikleri müesses nizamın kodlarını yeterince analiz edemedikleri görülmüştür. Osmanlı-Türk devlet geleneğinin üzerinde oturduğu siyasal kültürün derin izleşini oluşturan güçlü devlet geleneği göz ardı edilmiştir.

Kaynaklar

- Açıkkel, F. (2006). Entegratif toplum ve muarızları: Merkez-Çevre Paradigması üzerine eleştirel notlar. *Toplum ve Bilim*, 105, 30-70.
- Aydın, S. (2006). Paradigmada tarihsel yorumun sınırları: Merkez-çevre temellendirmeleri üzerinden düşünceler. *Toplum ve Bilim*, 105, 71-95.
- Buğra, A. (1994). *Devlet ve İşadamları*. İletişim Yayınları.
- Dinler, D. (2003). Türkiye’de güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisi. *Praksis*, 9, 17-54.
- Göçek, F. M. (1999). *İmparatorluğun Çöküşü Burjuvazinin Yükselişi-Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme* (Çev. İbrahim Yıldız). Ayraç Yayınevi.
- Heper, M. (1977). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Heper, M. (1985). *The State Tradition in Turkey*. Eothen Press.
- Heper, M. (1990). Türk demokrasininin dünü, bugünü ve yarını. *Türkiye Günlüğü*, 11, 126-129.
- Heper, M. (1992). The ‘strong state’ and democracy: The Turkish case in comparative and historical perspective. S. N. Eisenstadt (Ed.). *Democracy and Modernity* içinde (pp. 142-163). E.J. Brill.
- Heper, M. (2000). The Ottoman legacy and Turkish politics. *Journal of International Affairs*, 54(1), 63-82.
- Heper, M. & Sancar, M. S. (1998). Is legal-rational bureaucracy a prerequisite for a rational-productive bureaucracy? The case of Turkey. *Administration & Society*, 30(2), 143-165.
- Heper, M. & Guney, A. (2000). The military and the consolidation of democracy: The recent Turkish experience. *Armed Forces & Society*, 26(4), 635-657.
- Heper, M. (2006). *Türkiye’de Devlet Geleneği* (Çev. N. Soyarık). Doğu Batı Yayınları.
- Heper, M. (2011). *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*. Doğan Kitap.

- Heper, M., & Keyman, E. F. (1998). Double-faced state: political patronage and the consolidation of democracy in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 34(4), 259-277.
- İnalçık, H. (1992). Comments on “Sultanism”: Max Weber’s typification of Ottoman polity. *Princeton Papers in Near Eastern Studies* 1(1), 49-72.
- İnalçık, H. (1998). Çiftliklerin doğuşu: Devlet, toprak sahipleri ve kiracılar. Ç. Keyder ve F. Tabak (Eds.). *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* içinde, (ss. 17-35). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye*. Ayrıntı Yayınları.
- İnsel, A. (2001). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. Birikim Yayınları.
- İnsel, A. & C. Aktar (1987). Devletin bekası için yürütülen çağdaşlaşma sürecinin toplumsal sorunları. *Toplum ve Bilim*, 31-39, 21-44.
- Kahraman, H. B. (2010). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi*. Agora Kitaplığı.
- Karaman, M. L. (1990). Sivil toplum kavramı ve Türkiye üzerine değerlendirmeler: Bir yeniden bakış. *Türkiye Günlüğü*, 10, 4-22.
- Kasaba, R. (2005). *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*. Kitap Yayınevi.
- Kazancıgil, A. (1981). The Ottoman-Turkish State and Kemalizm”. A. Kazancıgil ve E. Özbudun (Eds.). *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde (pp. 37-56), London: C. Hurst.
- Keyder, Ç. (1989). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, F. (2001). Şerif Mardin, toplumsal kuram ve Türk modernitesini anlamak. *Doğu Batı*, 16, 9-29.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1997). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler I*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2002). Oryantalizmin hasıraltı ettiği. *Doğu Batı*, 20, 111-115.
- Mardin, Ş. (2003a). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: Merkez-çevre ilişkileri. M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler I* içinde (ss. 35-77). İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2003b). Türk toplumunu inceleme aracı olarak sivil toplum. M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler I* içinde (ss. 21-34). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2004). Türk Devrimi’nde ideoloji ve din (Çev. G. A. Tosun). M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3* içinde (ss.145-167) (10. Baskı). İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2009). Tanzimat’tan sonra aşırı Batılılaşma. M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türk Modernleşmesi, Makaleler: 4* içinde (ss. 23-81). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özman, A. ve Coşar, S. (2001) Siyasal tahayyülde devletin belirleyiciliği: Metin Heper çalışmaları üzerine bir inceleme. *Doğu Batı*, 16(3), 81-97.
- Sarıbay, A. Y. (1998). *Küreselleşme sivil toplum ve İslam*. Vadi Yayınları.
- Shils, E. (2002). Merkez ve çevre (Çev. Y. Z. Çelikkaya). *Türkiye Günlüğü*, 70, 86-96.

- Uşul, A. R. (1997). Sivil toplum, oryantalizm, demokrasi ve Osmanlı: Eleştirel bir yaklaşım. *Türkiye Günlüğü*, 47, 78-92.
- Varel, A. (2020). Güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisine katkı: Özne-merkezcilik sorunu. *Mülkiye Dergisi*, 44(4), 609-642.
- Yılmaz, A. (2005). Neo-liberal dönüşüm sürecinde Türkiye'de devlet toplum ilişkileri, toplumsal sınıf merkezli bir yaklaşım. *Marmara Üniversitesi İBF Dergisi*, 20(1), 107-140.
- Walzer, M. (1992). Sivil toplum düşüncesi: Toplumsal yapılaşmaya doğru bir adım (Çev. N. Erol). *Birikim*, 37, 33-41.